

A dogmatikus nyelvészeti válfajai

(Mit adott a hazai stilisztika

az irodalomértésnek az elmúlt évtizedekben)

TOULCSVAI NAGY GÁBOR

A stílusról szólva egy alapvetően nyelvészeti diskurzusból jöve igyekszem belépni abba a rendbe, amely az irodalmi megértés hermeneutikai magyarázatát keresi. Ezért számos elhatárolódást kellene tennem, hogy szövegem megálljon. Hiszen ebben az előadásban érinteni sem lehet például az irodalmiság nyelvi alapjainak, azaz az irodalom nyelviségének a kérdését, ezáltal az irodalomelmélet, a nyelvelmélet (és a szövegelmélet) viszonyát, együttműködését, fennhatósági körét. Jóllehet, e kérdéseknek legalábbis a feltevése nélkül aligha lehet az irodalomértésben is érvényesíthető stílusfogalomhoz közelíteni.

A cím tudománytörténeti áttekintést is ígérhet, az alábbiakban ezzel szemben inkább eszmetörténeti vázlatot adnék, hiszen a kérdéskör csak az elmúlt negyven évet tekintve rendkívül szerteágazó. Éppen az értéshez, az értelmezéshez mint történéshez közeledve jobbnak tűnik, ha egyetlen témára összpontosítok, a stílusfogalom értelmezésében a mindenkori viszonyítási pont kijelölésére. E kijelölés(ek) ugyanis minden jel szerint meghatározó(ak) a stílusfogalom értelmezésében.

Címemet ezért úgy is megfogalmazhattam volna, hogy miben ragadták meg a nyelviség lényegét az elmúlt évtizedek stílusmagyarázatai, azok a magyarázatok, melyek akár az irodalomelmélet, akár a nyelvtudomány felől érkező az irodalmi mű értelmezésének egy lényeges összetevőjét kívánták leírni. Ha eddig még nem lett volna egyértelmű, úgy mára bizonytalansággal azzá

vált, hogy mindenfajta szövegértelmezésnek, az irodalminak éppen része az adott szöveg stílusának megértése. Hasonlóképpen egyértelműsödött, hogy a stílusfogalmat valamilyen nyelvma-gyarázó keretben lehet megragadni, azaz valamilyen teljesebb nyelvfelfogás részeként, akár expliciten, akár impliciten történik mindez.

A nyelvtudománynak s így a vele érintkező más tudomány-ágaknak is több olyan dilemmával kellett szembenéznük az elmúlt jó száz évben, s különösen az elmúlt négy-öt évtizedben, mely dilemmák nagy hatással bírtak az irodalomértés különböző módozataira. A lényegi kérdések egyike a nyelv eszköz vagy szubsztancia jellegére kérdez rá folyamatosan, Európában az elméletben a XIX. század közepétől mindinkább az eszközjelleg primátusát, Saussure-tól pedig annak kizárólagosságát hirdetve.¹ E kérdések másika az eszközszeleléteből eredve a szisztematizált, tényé tett nyelvi adat, a laboradat és a funkcionális adat viszonyát firtatja (a bőséges szakirodalomból egy nyelvészre, Hallidayre, és egy irodalomteoretikusra, Iserre hivatkozom csak).² A harmadik kérdés pedig a szisztematizálhatóság, rendszerszerű leírhatóság és a történetiség egymásnak mindig ellentmondó jellegéből ered. A XX. századi győztes nyelvelméletek voltaképpen valamennyien az előbbi felfogást hirdették, egyet-értve Nietzschének azon gondolatával, mely szerint „mindazok a fogalmak, melyekben valamely folyamat van szemiotikailag megragadva, ellenállnak a meghatározásnak; csak azt lehet meghatározni, aminek nincsen története”.³ Valóban, a leírt nyelvi rendszer – mind a Saussure-, mind a Chomsky-féle értelemben leválik saját történetéről, kilép az időből. Ám ezáltal korlátozottan használhatóvá vagy értelmezhetetlenné válik az irodalom-értésben, hiszen az a történetiséget veszi alapul. Az persze egyáltalán nem egyedi magyar jelenség volt, hogy Humboldtnek ama,

1 A kérdés – köztudomásúan – Platon *Kratiilosza* óta állandó vita témája.

2 M. A. K. HALLIDAY: *Language as Social Semiotic*. London 1978; Uő: *An introduction of Functional Grammar*. London 1985; Wolfgang ISER: *Der Akt des Lesens*. München 1984, 148.

3 Friedrich NIETZSCHE: *Werke*. Leipzig 1910, Band 7. 373.

halála után megjelentetett írása, melyben előlegezte a hermeneutikai alapozású, pragmatikai keretű nyelvfelfogást, másfél évszázadra háttérbe szoruljon, hiszen a tudományosság igényei és kritériumai Európában s majd Amerikában is precíz kategóriákkal, természettudományos pontossággal kívánták a nyelvéleírást, így az mintegy önmozgásként ment a formális logikai apparátusok használata felé. Ezzel azonban azt a Humboldt-féle gondolatot sikkasztották el a strukturalista és generatív irányok, melyet az irodalomelmélet mellett a pragmatikai alapozású szöveg- és antropológiai nyelvészet mára újból felismert: „A nyelvet ugyanis nem tekinthetjük kész, egészében áttekinthető vagy lépésről lépésre közölhető anyagnak, hanem úgy kell felfognunk, mint ami szakadatlanul létrehozza önmagát, úgy, hogy a létrehozás törvényei meghatározottak, ellenben a létrehozott terjedelme és bizonyos mértékig jellege is teljesen határozatlan.”⁴

E gondolatkörnek – melynek számos egyéb, itt nem idézendő összetevője van – kimutatható a néhány évtizeddel korábbi alapozása, leginkább Herder gondolatvilágában. S mint tudjuk, e nyelvfilozófiának (Kant és Hamann hatásával együtt) nagy befolyása volt a magyar nyelvújítás korszakában arra az irányra, mely a nyelvet nem eszköznek tekintette, s figyelembe vette történeti voltát. E nézet képviselője elsődlegesen Kazinczy volt, midőn az ízlést állította a nyelvi döntések középpontjába, és a nyelvet a mindenkori nyelvhasználatban látva azt a különbözőség egységének (*concordia discors*nak) nevezte az *Ortológus és neológus* című írásában, s ezt képviselte Teleki József, midőn nagy összegzésében a regulák mellett rendszerbe vette a törvényes regulátlanság kategóriáját is.⁵ (Kazinczy idézett tétele a magyar nyelv történetében akkor is képviseli ama elfelejtett antropoló-

4 Wilhelm von HUMBOLDT: *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról*. In: *Válogatott írásai*. Bp.: Európa 1985, 102.

5 KAZINCZY Ferenc: *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél*. In: *Válogatott művei*. Bp.: Szépirodalmi 1960, II. 194–211. TELEKI József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Bp.: Szépirodalmi 1988.

giai irányt, ha az aktuálisan egészen mást [is] jelenthetett a kor izlés- és irányzati vitáiban.)

E korábbi történeti folyamatot rövid időre hátrahagyva, vizsgáljuk meg itteni tárgyunkat. Az alábbiakban természetesen nem adhatok részletes tudománytörténeti áttekintést, ahogy a nyelvészeti és irodalomelméleti indíttatású stílusfelfogások közötti különbségekkel sem foglalkozhatom.

Az 1945 utáni magyar stílusértelmezésekre legnagyobb hatással a különböző strukturalista felfogások voltak. Egyrészt maga az eredeti saussure-iánus változat, Bally és Marouzeau közvetítésével, mely a funkcionális stilisztika keretében értelmezi a stílus fogalmát. E felfogás (melynek alapvetését az ötvenes évek végén *A magyar stilisztika vázlatában* és *A magyar stilisztika útjának* lexikonrészében találhatjuk meg, majd később legrészletesebb kifejtését Szathmári István nevével kapcsolhatjuk össze⁶), a Saussure-féle dichotómiákból kiindulva a stílust a langue-ból való választás és elrendezés eredményének, illetve egyidejűleg második szólamnak, konnotációnak tartja. E stílusmagyarázat tehát egyetlen viszonyítási pontot ismer, a kollektívnek minősített langue-ot, mely mind a Saussure-mű, mind pedig a későbbi magyarázatok szerint nem lehet más – épp kollektív jellege miatt –, mint maga a köznyelv, a sztenderd grammatikája. Mindközben e felfogás magát a funkciót iktatja ki, amikor a stílus-eszközöket statikusan tipizálja, ezáltal a parole-ból a langue-ba helyezi. Ezért mindig normatív marad, előíró jellegű, miközben óhatatlanul közelít az eltérésstilisztikák felfogásához.

A hatvanas években nagy hatást fejtett ki Jakobson sokat idézett magyarázata a poétikai funkcióról (segítette ezt a magyar Jakobson-válogatás szokatlanul korai megjelenése).⁷ Jakobson nem is tagadja, hogy a paradigmikus tengelynek a szintagma-

6 FÁBIÁN Pál-SZATHMÁRI István-TERESTYÉNI Ferenc: *A magyar stilisztika vázlatja*. Bp.: Tankönyvkiadó 1958; SZATHMÁRI István (szerk.): *A magyar stilisztika útja*. Bp.: Tankönyvkiadó, Gondolat 1961; SZATHMÁRI István: *Magyar stilisztika*. Magyar Nyelv 1987, 284–297.

7 Roman JAKOBSON: *Nyelvészet és poétika*. In: Uő: *Hang – jel – vers*. Bp.: Gondolat 1969, 211–257.

tikusra vetülő modelljével a Saussure-féle elveket követi, s stílusfelfogását a langue–parole dichotómiából vezeti le, a működőpontságban az elvont, időtlen langue-ot a szövegre vetíti rá. (Pontosan jelzi ezt híres Baudelaire-elemzése, melyben az eredeti vers és az elemző által alkalmazott impliciten jelen idejű grammatika között éppen száz év nyelvtörténet van.⁸)

A strukturalista stílusfelfogás még egy karakteres megfogalmazást kapott, a neoretorikában. A liege-i csoport által kidolgozott irányzat egyesíteni kívánta a klasszikus retorikának az alakzatrendszerét a strukturalizmus módszertani szigorával, komoly eredményeket elérve, ám az eltéréselméletet újra kifejtve, szintén hatást gyakorolva néhány hazai stilisztára.⁹

E tekintetben a generatív grammatika sem hozott lényegi változást, ugyanis az ideális beszélő ideális nyelve a leíró nyelvész egyetlen értékelő mozzanatával szintén a sztenderd nyelvváltozattal azonosul, azzal a kiegészítéssel, hogy miután a nyelvi kompetencia a grammatikailag helyes mondatok létrehozására teszi képessé az anyanyelvi beszélőt, ugyanakkor a természet-tudományos módszertannal dolgozó automataelmélet (a sztenderd változatban) nem vesz tudomást a nyelvi rétegződésről, a műveltségi stb. különbségekről, a képzés, a Bildung mozzanata éppúgy elsikkad, mint a stílusoké, azaz a változatoké és a változóké, azok felimerésének, értelmezésének és alkalmazásának képessége. E ponton nemcsak Charles Hockett bírálta meggyőzően Chomskyt, hanem a stílusfogalom értelmezése tekintetében lényegesebben Dell Hymes, Michael Halliday és Broder Carstensen.¹⁰

Az ötvenes években a hazai stílusértelmezésekben a nyelvészet dominált, a hatvanas években a nyelvészet és az irodalom-

8 Roman JAKOBSON: *Egy Baudelaire-vers mikroszkopikus vizsgálata*. In: *Uő: Hang – jel – vers*. 278–301.

9 Jacques DUBOIS et al.: *Rhétorique générale*. Párizs 1970. Magyar recepcióját l. a *Helikon* 1970/1. számában.

10 Charles HOCKETT: *The State of Art*. The Hague. Mouton 1968. Dell HYMES: *On Communicative Competence*. In: J. B. Pride (ed.): *Sociolinguistics*. London 1972. 69–93. M. A. K. HALLIDAY: *i. m.* Broder CARSTENSEN: *Stil und Norm*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 1970, 257–279.

tudomány együtt, majd a hetvenes években az irodalomtudomány lépett föl kezdeményezően. Mindemellett – miközben a hazai nyelvészet nem írt új stilisztikákat – az irodalomtudomány is adós: hiszen kifejtett stilisztikát, nyelv- és irodalomelméletileg is megalapozott stíluselméletet itt is alig találunk (mentséget persze annál többet). Az irodalomtudományban eltérő felfogású látens stilisztikák állíthatók össze például Németh G. Béla írásai-ból vagy Csúri Károlynak, Kulcsár Szabó Ernőnek és másoknak a munkáiból. A legkifejtettebb fogalomértelmezést Szegedy-Maszák Mihály munkássága adja.¹¹ A Helikon tematikus számai (1970/3–4., 1974/3–4., 1977/1., 1988/3–4.) segítették a lépéstartást, s fölvetették a legfontosabb kérdéseket, ám épp az 1988/3–4. szám a legegyszerűsebb és ennek bevezető tanulmánya adja legkevésbé a továbblépés lehetőségét, bezáruló és nem nyitott kérdésfeltevésével (bár a szám egyes más írásai ezzel ellenkezőleg éppen produktívan jelölik ki a továbblépés lehetőségeit).¹² Külön meg szükséges említeni Fónagy Iván tevékenységét, aki a Világirodalmi Lexikon stilisztikai címszavaiban voltaképpen egy teljes stilisztikát írt, melyben egy oldottabb strukturalista szemlélethez egyfelől egy szélesebb kommunikációelméleti komponenst illesztett (a normatív formát a legvalószínűbb várható formának, a stílust másodlagos, természetes kódnak tekintve), másfelől egy mélylélektanit, amely freudiánus keretekben magyarázza a másodlagos kód természeti (a beszéd fiziológiájának mélylélektani) alapjait.¹³ (Kérdés persze, e rendszerhez hogyan viszonyul a mai hazai irodalomelmélet.)

A hazai irodalomtudomány tehát – ha félig-meddig rejtetten is – de több karakteres stílusfelfogást jelzett az elmúlt két évtizedben, különösen a hermeneutikai irány kiépülése óta, a nyelv-kérdés radikális felvetésével, ugyanakkor a nyelvtudomány ez-

11 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az irodalmi mű alkotói hatáselemlete*. In: SZILJ József (szerk.): *A strukturalizmus után*. Bp.: Akadémiai 1992, 113–152.

12 KOCSÁNY Piroska: *Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970–1985*. Helikon 1988, 454–475.

13 L. pl. eufónia. In: *Világirodalmi Lexikon* 2. Bp.: Akadémiai 1972, 1286–1295; metafora. Uo. 8. 1982, 300–331; stílus. Uo. 13. 1992, 606–626.

idáig alig dolgozta föl ama pragmatikai fordulatot, mely mind erőteljesebben adott új kereteket a nyugat-európai stílusfelfogásoknak (jóllehet, Szathmári István, Péter Mihály vagy Török Gábor eltérő szemléletű újabb munkái valamilyen módon megemlítik ennek szükségességét¹⁴).

A fent röviden jelzett stílusfelfogások, különösen a korábbiak azonban egy ponton valamennyien dogmatizálnak (hogy a címbeli utalást értelmezzük). Még hozzá a viszonyítási pont kijelölésében válnak dogmatikussá. Ugyanis a XX. századi nyelvészeti hagyománynak megfelelően valamennyien egyetlen ilyen pontot alkalmaznak, s ez a grammatikákban idealizált sztenderd nyelvváltozat, a maga nyelvtanokban és szótárakban kodifikált, a kollektivitásban mintegy időtlenné tett rendszerével. Vagyis a stílust akarva-akaratlanul a leíró grammatikai rendszerből kívánják levezetni valamilyen módon. A magyar nyelvtudomány (nagyobbrészt) még mindig expliciten, az irodalomtudomány pedig eltérő mértékben látenszen. A hermeneutikai, beszédaktuselméleti, pragmatikai megfogalmazások az utóbbi tíz évben már a kitörési pontokat is jelzik, ám még egyszer: kifejtetlenül.

A sztenderdek, a magyar nyelvtudományi hagyomány szerint az irodalmi és köznyelvnek a státusa e felfogásokban bizonyosnak látszik. Az elvont sztenderd grammatika (grammatikán a teljes nyelvi rendszer zárt nyelvtani leírása értendő, tehát nem a mondatban) eszerint maga a bizonyosság, olyan rendszer, melyben minden a helyén van. A szavak jelentése biztos, önmagukban hordozzák e jelentéseket, nyelvi tényként (nyelvi tény az, amit valamely nyelvfelfogásban a kutató diszkrét nyelvi adatként mutat be), kontextustól függetlenül, a velük alkotott kombinációk mindenki számára ugyanazt jelentik. A sztenderd szintaxis éppígy egy-egy nyelven belül univerzálisan kodifikált szabályrendszer. Azaz a sztenderd egy nyelvközösségben minden tekintetben privilegizált nyelvváltozat, szociokulturális megjelenítésben ma-

14 SZATHMÁRI István: *Magyar stilisztika*. Magyar Nyelv 1987, 284–97. TÖRÖK Gábor: *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*. Bp.: Tankönyvkiadó 1990. PÉTER Mihály: *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

ga a nyelv lesz. Bizonytal nem véletlen, hogy a sztenderd nyelv-változat kialakulásának első, látványos fázisa a szabálytisztelő klasszicizmus idejére esett a legtöbb európai kultúrában s a hozzá tartozó beszélő közösségben, majd a kiterjesztés szakasza az intenciójában határozottabb, intézményes tudományosság felléptével a pozitivizmus kései fázisában kialakuló újgrammatikus iskola minden eredményét összegző Saussure-féle strukturalizmusban artikulálódott, méghozzá francia művelődéstörténeti háttérrel. A francia hagyományban erős homogenizáló hajlam ekkor látszólag végképp legyőzte a nyitott német antropológiai tradíciót, s kiszorította a kontinensről a brit angol plurális nyitottságot az európai nyelvtudományból. Mindezt akkor tette Saussure nyilvánvalóan pozitívista gyökerekkel, amikor a Dilthey–Husserl–Heidegger-vonal éppúgy más irányban tájékozódott, mint a Frege–Russell–Wittgenstein–Carnap-vonal, a Boas- és Sapir-féle etnológiai kutatásokról vagy a Sapir–Whorf-hipotézisről nem is beszélve. (A francia homogenizáló befolyást majd erősítette a generatív grammatika kartéziánus alapozása, az egyetlen igazság matematikailag levezethető tanával.)

Az utóbbi egy-két évtized azután kérdésessé tette azt a bizonyosságot, mely a grammatikai sztenderd köré fonódik, visszadva a fogalomnak a történetiséget. A sztenderdnek mint normatív nyelvváltozatnak a magyarázata csak a tér-idő viszonyok, a szociokulturális elemek relativitásának figyelembevételével végezhető el, melynek több lényegi összetevője fogalmazható meg. Az egyik: a sztenderd és nem sztenderd nyelvváltozatok egymáshoz való viszonya nem egyirányú és egyértékű viszony, hanem a változatok és változók történetileg mindig módosuló, összetett rendszere, melyben a sztenderd kiemelt értéktelítettsége is viszonylagos. (E rendszer nyelv- és kultúraspecifikus.) A másik: a sztenderd nem véglegesen rögzített, kodifikált nyelvváltozat, mint ahogy azt némely hazai kézikönyvek sugallnák. Változása csakolyan, mint a többi nyelvváltozaté: a praxisban nagyjából azonosul önmagával, kisebbrészt ellenben nem, módosul. Amint Humboldtól idéztem: szakadatlanul létrehozza önmagát, de soha nem azonosan. (Ezért nem alkalmazható rá a

természettudományos módszertan.) E megállapításnak (vagy kérdésnek) vissza kell vetülnie a leíró grammatikára, s a visszavetülés már történik is (eddig leginkább Halliday munkáiban, újabban pedig a kognitív nyelvészet keretében Langacker monográfiáiban tapasztalható erre kísérlet¹⁵).

Humboldt után majd Sapir ismeri föl e tény jelentőségét a beszélő közösség fogalmának első korszerű kidolgozásakor a szokásról, a hagyományról írva, később a XX. század hetvenes éveinek pragmatikai szakirodalma részletesen is kifejti mindezt, Hockettől Hymesig, Gumperzig, Haarmanig, a német szakirodalomban Carstensenig, Renate Bartsch monográfiájáig.¹⁶ Hasonlóképpen adja meg e gondolatkörnek a szemiotikai alapozását Umberto Eco.¹⁷ S mindez a legteljesebb mértékben összecseng azzal a nyelvfilozófiával, melyet hermeneutikai keretben a hagyománymondásról Gadamer kifejt, s melyből a recepciólv szövegtani érvényesítése egyenesen következik (mind a nyitott elvű szövegtani szakirodalomban, mind az irodalmi befogadáselmélet idevonható passzusaiban).

Mi következik mindebből a korábbi, enyhébben vagy határozottabban dogmatizáló stílusértelmezésekre? Egyvalami bizonyosan: nincs olyan teljes bizonyossággal kijelölhető nyelvi etalon, amelyből valamilyen zártan grammatikai alapozású levezetéssel nem vitatható módon bemutatható a stílus fogalma. Hiszen ha a sztenderd oly egynemű és egyértelmű lenne, ahogy az ama modellből (modellekből) kiderül, akkor az irodalmi mű szövegét csak össze kellene vetni a szabályokkal és a szójelentésekkel. Az azonosság lenne az alap, az eltérés pedig valamilyen alakzatrendszerben a különlegesség. Ilyen leegyszerűsített modell és módszertan természetesen nem működtethető.

15 M. A. K. HALLIDAY: *i. m.* Ronald LANGACKER: *The Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford 1987. Uő: *Concept, Image, Symbol*. Mouton, de Gruyter 1991.

16 Umberto ECO: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington 1984.

17 Edward SAPIR: *Selected Writings*. Berkeley 1985, 357–381. HOCKETT: *i. m.* HYMES: *i. m.* CARSTENSEN: *i. m.* John GÜMPERZ: *Discourse Strategies*. Cambridge 1982. Harald HAARMAN: *Language in Ethnicity*. Mouton, de Gruyter 1986. Renate BARTSCH: *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen 1985.

Az idealizált grammatikából kiinduló stílusfelfogások azonban még több kérdést vetnek föl az irodalomértés kapcsán. A magyar irodalom és a magyar sztenderd nyelvváltozat viszonya különböző korszakaiban ugyanis meglehetősen egysíkúan van elének állítva, s még egysíkúbb kép alakult ki erről a művelt nagyközönségben. A séma egyszerű: a nyelvújítás pótolta a hiányzó magyar szavakat, némi áldozatok árán újra európai rangra emelte a magyar nyelvet. E folyamatban az írók jártak az élen, s a későbbiek, a legjobbak mind e kodifikált változathoz igazodtak mindmáig. A folyamat első csúcspontja Arany *Toldija*. E fejlődésrajzot föllelhetjük Simonyi Zsigmondnál, Szarvas Gáboréknál, majd Horváth Jánosnál, barátjánál Pais Dezsőnél és Bárczi Gézánál.¹⁸ Pais és Bárczi hatása máig kimutatható a kézikönyvekben.

Tüzetesebb vizsgálódás (visszacsatolva Kazinczyhoz) árnyaltabb képet adhat. A sztenderd és az irodalom történeti vonalát egymás mellett megrajzolva azt láthatjuk, hogy a nyelvújítás kezdetétől a magyar irodalom java közelít a sztenderd változathoz, időnként szinte azonosul vele, Aranytól a Nyugat első korszakáig bezárólag (tehát a nép-nemzeti iránytól a klasszikus modernségig – mindkettő szintézisigénnyel lépett föl, a nyelvhasználatban is), majd attól kezdve mind jobban eltér attól.

Részletesebben, de még mindig vázlatosan a következőket lehet megállapítani. A nyelvújítás során két karakteres irányzat szólt bele alakító tekintéllyel a nyelvi döntésekbe. A nyelv-tanírók (Gyarmathy, Verseyhy, Kassai, a debreceniek stb.) leíró grammatikát kívántak készíteni, szabályrendszert alkotni. Ehhez eleve el kellett tekinteniük a történetiségtől és a variációktól. Ezért – kilépve a korábbi tradíciókból, megfelelően a felvilágosodás elveinek – a nyelvet eszköznek tekintették. Az írók viszont, élükön Kazinczyval, nem tudták ezt a magyarázó elvet elfogadni. A társadalmi modernizáció azonban erősebben kívánt egy

¹⁸ Válogatásul: SIMONYI Zsigmond: *A magyar nyelv*. Bp.: Akadémiai 1905. HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp.: Akadémiai 1976. PAIS Dezső: *Az irodalmi nyelv*. I. OK. 1953, 425–66. BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Bp.: Gondolat 1963.

homogenizáló és kodifikáló cselekvéssort, mint egy antropológiai-hermeneutikai nyelvészeti nyelvet. Nem véletlen, hogy Kazinczynek e nézetei háttérbe szorultak, s nem csupán életében, hanem később is, máig is (hiába keltették életre egyes korokban, például éppen a Nyugat első nemzedékének eszményvilágában). A magyar beszélő közösség modern korbéli első teljes artikulálódása, a magyar nyelv iránti lojalitás első teljes közösségi megnyilvánulása az előbbi iránynak kedvezett. Így lehetett az első akadémiai nyelvészeti kodifikáló munkálatok fő résztvevője és műveiben terjesztője Vörösmarty. Így közelített e rögzülő sztenderdhez Jókai, már nagy közönségteremtéssel, s így válhatott e nyelvújító jelképévé a közösségi küldetésstudat súlya alatt Arany. Csak jelképévé, hiszen ő is ellépett attól. A *Toldi*-ban a nyelvi hagyománynak, főképp a népi nyelvi hagyománynak és a magas irodalmiságnak valóban páratlan szintézisét alkotta meg, az ötvenes évek lírájában jelentősen eltávolodott e nyelv népi elemétől, pályája e szakaszában közelítve leginkább a mindenkoriként utólag bemutatott sztenderdhez, majd később, a végső pályaszakaszban ezzel a szigorú grammatikájú, tárgyias hangnemen szemben fölépített egy lazább, fecsegősebb nyelvet.

Ugyanakkor például Kemény elmélyülten archaizált és retorizált, miközben Mikszáth viszonya ambivalens volt az akkori sztenderdhez, Herczeg pedig a polgári társalgás felé vitte el a nyelvét.

A klasszikus modernség hazai korszakáról többet tudunk már e tekintetben. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Nyugat első nemzedéke nem lépett föl a sztenderd primátusa és privilegizált volta ellen, mint ahogy lényegében a nyelvbe vetett hit bizonyossága ellen sem (jóllehet például Babits első korszakában találhatók erre utaló jelek). Ez az irány inkább még egyszer soha nem tapasztalt kifinomultságig kívánta emelni a magyar nyelvet, mintegy a sztenderdre építve, ám valójában Kazinczy szellemében, bár nagyjából kifejtetlenül (itt leginkább Kosztolányi a kivétel; Babits stilisztikája is látens).

A fordulópont kétségkívül a harmincas években figyelhető meg, úgy ahogy egyéb tekintetben is. Innentől kezdve a nyelv-

hez való viszony mind összetettebbé válik, s több irányba is elágazik. Ennek tipologizálása természetesen itt nem feladatom, hiszen épp az előző két pécsi konferencia kereste itt a választ. ¹⁹ Amit magam elemeztem, abból az állapítható meg, hogy a prózában több más, hagyományosabb változat mellett a kiművelt, egyetemes magyar sztenderdhez való ragaszkodás eszményét kikezdi például a nyelv szemantikájának lebontása és állandó újraépítése (vagyis a személyiség eltüntetése, egyúttal a nyelvi hagyomány szinkretikus relativizálása a nyelvi akcidentalizmus szójátékaiban Szentkuthynál, nem akármilyen mélységben hasonlítva általában Joyce, s különösen az *Ulysses* és a *Finnegans Wake* tágabb értelemben vett nyelvszemléletére, mely a nyelv lebontását és nyelvszerű újraépítését mutatja be), vagy a túlzó klasszicizálás, a hipertökéletes, biztos szemantikájú nyelv keresése (vagyis a személyiség állítása a nyelv által, Márainál), s számos egyéb változat.

A történetet itt, e körben aligha szükséges folytatni. A nyelv eszköz-elvű magyarázatának fokozatos bezáródását láthatjuk e ponton a magyar kultúrhistóriában, nem csupán a hazai irodalomértés és -alkotás történetében. Nem vitás, hogy e gondolatmenet erős párhuzamot mutat a Foucault-féle modellel, mely a tárgygyá váló nyelv eszméjét hasonlóképp mutatja be az európai kultúrhistóriában, melyben a XVIII. század után a XX.-ban értelmezi a nyelvet először általános érvénnyel szubsztanciálisnak, a megértés részének, illetve megértésként, a hermeneutikai mozzanat felismerésével. ²⁰

Egyetlen példát érdemes itt említeni, a hatvanas évek magyar prózájának esetét, melyben az akkor vezetőnek tűnő (annak mondott) eszköz-elvű vonal ma másodrangúként tartható számon, éppen azért, mert ama nyelvi eszménynek kívánt megfelelni, amely az eszköz-elvből következően egy végig nem gon-

19 Vö. „*de nem felelnek, úgy felelnek*”. Szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő. Pécs: JPTE 1992. *Szintézis nélküli évek*. Szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő. Pécs: JPTE 1993.

20 Michel FOUCAULT: *Die Ordnung der Dinge*. Frankfurt 1974. Különösen: 359–366.

doltan időtlenné tett grammatikához kívánta igazítani az irodalmi művek nyelvét is. S meg is felelt ennek az eszménynek, ellenőrizhető módon. Ugyanakkor a magyar irodalomban ironikus fordulatként is számon tartott változás²¹ (akkor tulajdonképpen csak Örkény műveiben, főképp az egypercesekben elismerve) a hatvanas években egyértelműen mutatta az irányváltásban, hogy a nyelvi praxis, mind az irodalmon belül – s ami nem lényegtelen, az irodalomértés, a befogadás szempontjából – azon kívül is, a napi gyakorlatban mindinkább elfordult a homogén, időtlen sugallt nyelvi eszménytől. A hatvanas évektől kezdve a magyarországi napi nyelvhasználat a maga reflektáltságával és ironizáltságával pontos párhuzamokat mutat a magas irodalom gyakorlatával, ezzel megadva annak befogadási lehetőségeit, egyéni és csoporthoz köthető befogadási horizontjait. Pontosabban: a napi praxis a szubsztancia-elvű felfogásban találkozik az irodalommal, együtt jelezve a transzcendencia utáni vágyat (s persze e vágy leküzdésének vágyát is).

Ha a magyar nyelv sztenderd változatának kijelölési, kodifikálási, kiművelési és elterjesztési folyamatait a XVIII. század utolsó harmadától szemlélve egy diagramon egyenes vonalnak képzeljük el, akkor a magyar irodalomnak e vonalhoz való viszonyát egy igen leegyszerűsített, ám beszédes modellben olyan görbeként képzelhetjük el, amely a történet kezdetén viszonylagos távolságból mindinkább közelít ama egyeneshez, majd a XX. század első harmadában lassan távolodni kezd attól, s e távolodás azóta is tart. (Megjegyzendő, hogy a hazai nyelvtudomány egyes műhelyeiben, például a nyelvművelés területén – elméleti kényszerűségből is – felvetődött a sztenderd nyelvváltozat újra-definiálásának igénye.)

Milyen stílusfogalom válaszolhat a fenti állító módusú kérdésekre?

A nyelvészeti alap pragmatikai lehet, azaz egy olyan elméleti modellé, mely a megnyilatkozáshoz, a szöveghez hozzárendeli azokat a nem nyelvi összetevőket, melyek a szövegmegértéshez

21 VERES András: *Társadalmi értékek az irodalomban*. Literatura 1985, 3–13.

(s persze a szövegalkotáshoz) hozzátartoznak, így eleve bevonva a funkció és a történetiség elvét. Az utóbbi egy-két évtized élenjáró stílusértelmezései valamennyien ezt a kiindulópontot választják Carstensenről, Enkvisttől, a Halliday-iskolától Sandig utolsó munkájáig,²² (Carstensen már 1970-ben jelezte, hogy a stílussal is kapcsolatba hozható nyelvi normának egyszerre van szövegekötöttsége és szociokulturális kötöttsége.) Ez a nézetkör (mely persze nem homogén) a stílusfogalmat funkció- és viszonyfogalomnak tekinti. Ennek megfelelően a modellezésben felülről lefelé építkezik, a szöveg (szövegtípus) és a regiszter önmagában is pragmatikai szintjéről kiindulva, ezáltal elhárítva a korábbi stílusfelfogások grammatikai és retorikai hagyományát.

Másik alaptétele az antropológiai irányú szociolingvisztikából származik: Halliday híres tanulmánya²³ szerint az anyanyelvi beszélő nem a nyelvet sajátítja el, hanem annak egy változatát, mely saját anyanyelvjárása lesz. Később számos egyéb nyelvváltozatot, regisztert is megtanulhat. E nagyon röviden jelzett tétel bemutatja, hogy a szövegalkotásban és -megértésben (tehát az irodalmi befogadásban is) a Bildunggal és az egyéni képességekkel együtt megjeleníthető az anyanyelvi beszélő nyelvi-történeti meghatározottsága, egyedi nyelvi horizontja, mely a befogadásban a nyelvi oldalról kijelölő jellegű. (Egyszerű példával élve: aki nem ismeri föl, hogy mondjuk *A szív segédjéiben* a mai művelt befogadó számára legalább öt karakteres regiszter jelenik meg a különböző nézőpontoknak megfelelően, egyetlen szövegben szintetizálva, az aligha tudja magát a művet megérteni. Ebből erednek az efféle kérdésben összpontosítható olvasói reakciók: „Miért vannak benne csúnya szavak?”)

- 22 Például: CARSTENSEN: *i. m.* Nils E. ENKVIST: *Stylistics and Textlinguistics*. In: W. DRESSLER (ed.): *Current Trends in Textlinguistics*. de Gruyter 1978, 174–190. Bernd SPILLNER (Hg.): *Methoden der Stilanalyse*. Tübingen 1984. Barbara SANDIG: *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin 1986. Hans U. GUMBRECHT–Ludwig K. PFEIFFER (Hg.): *Stil*. Suhrkamp 1986 (különösen a két szerkesztő és R. LACHMANN írásai). D. BIRCH–M. O'TOOLE (ed.): *Functions of Style*. London 1988. L. HICKEY (ed.): *The Pragmatics of Style*. London 1989.
- 23 M. A. K. HALLIDAY: *The Users and Uses of Language*. J. FISHMAN (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague, Mouton 1968.

Harmadik alapelve a Lewis és Grice által kifejtett interakciós elv,²⁴ melyben a kommunikációs sémában a nyíl nem a beszélőtől a hallgató felé mutat, hanem kétfelől egy közös pont irányában. Az irodalom esetében speciálisan a szöveg és a befogadó közötti aktív együtt-cselekvés teszi lehetővé az értelmezést.

A pragmatikai megközelítés egy keretbe fogja a kotextuális és kontextuális mozzanatok. A nyelvi hagyománymondás típusokban ragadható meg, a típus–példány összefüggésben. A típus a szövegtípustól, a stílusrétegtől (regisztertől) a különböző grammatikai típusokon keresztül a fonémáig kimutatható. A típust az anyanyelvi beszélő főképp a phronészisben működteti, a gyakorlati tudásban, melyet Polányi Mihály hallgatólagos tudásnak nevez, megadva a pszichológiai hátteret a megértéshez s a szövegalkotáshoz is,²⁵ az interakcióban pedig a *sensus communis* felé irányul vele. A pragmatikai szemlélet szerint a típus–példány viszony eltérő módon nyitott szabályrendszer, lényegesen nyitottabb a szöveg, a stílus szintjén, lényegesen zártabb a szintaxis egyes pontjain (néhol zárt), s nyitottabb a fonológiában. A típust a példány–típus viszony aktuális azonosításában tartja fenn a használó (az értelmező), de szinte soha nem száz százalékosan, s ezzel hozzájárul az együttműködési alapelvnek megfelelő ahhoz, hogy a (történeti, relatív) típust a beszélő közösség számon tartsa. Mindez a XVIII. századi európai modernizációtól kezdve művelődéstörténeti alapú intellektualizáció keretében történik. Ezt a folyamatot, illetve a beszélő közösségek történetében bekövetkező változást már Humboldt felismerte,²⁶ majd a prágai nyelvész-

24 David LEWIS: *Convention*. Cambridge 1969. Paul GRICE: *Logic and Conversation. Syntax and Semantics*. Vol. 3. New York 1975, 41–57.

25 L. pl. PÓLÁNYI Mihály: *A hallgatólagos megismerés hatása a filozófia néhány problémájára*. In: *Filozófiai írások*. Bp.: Atlantisz 1992, I. 83–111. (Valamint a magyar válogatás legtöbb tanulmánya.)

26 Wilhelm von HUMBOLDT: *A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben*. In: *Válogatott művei*. Bp.: Európa 1985, 29–67.

kör, Havránék az irodalmi nyelv funkcionális felfogásában újra megfogalmazta.²⁷

A tipizáló intellektualizáció eredményeként a típusok intézményesedhetnek. Az intézményesedés oka s egyben eredménye is lehet (de nem egyedül) a grammatika, a szótár. (Intézmény jellegű kanonikus pragmatikai szabálygyűjteményt nemigen lehet találni.) Az anyanyelvi beszélő mindig dinamikusan értelmezi a számára is többnyire állapotként, azaz szokásként megjelenő hagyományt, míg a leíró nyelvtan statikusan, az időből kilépve teszi ezt. Az anyanyelvi beszélő számára az állapot (ti. a típus azonossága) is folyamat, a leíró nyelvtan számára az állapot időtlen állapot.

A nyelvi megformáltság, a voltaképpeni stílus a típusokban értékeket von be, vonathat be az értelmezésbe, mindig egy aktuális viszonyrendszerben. A viszonyrendszer az interakcióban aktualizálódik azáltal, hogy az adott szövegben a befogadó által értelmezhető példányok milyen viszonyokat állítanak föl a szövegen belül, valamint a példányok és viszonyok mennyiben egyeznek valamely szövegen kívüli típussal és viszonnal, s mennyiben különböznek más, azonos szintű típusoktól. A mindennapi praxisban erősek és nagyjából kiszámíthatóak a Carstensen által említett elvárásnormák, az irodalmi szöveg esetében kevésbé erősek és kevésbé kiszámíthatóak, ugyanakkor az artikulált típusok (például a történeti stílusrétegek) hagyománya határozottabb.

Az anyanyelvi beszélő számára e röviden vázolt szemléletmód alapján két globális típus a leglényegesebb: a szövegtípus és a regiszter (stílusréteg) kategóriája. Nincs itt mód e két kategória részletes elemzésére, bár a hazai szakirodalom itt is sajnálatosan hiányos. A szövegtípusok kérdésében átfogóan a van Dijk szerkesztette *Handbook*²⁸ ad eligazítást, illetve az irodalomelmélet területén a műfajelmélet, a stilisztikával való kapcsolatát Enkvist elemezte, a szövegtípus nyitott normájához való igazo-

27 Bohuslav HAVRÁNEK: *The Functional Differentiation of the Standard Language*. In: P. GARVIN (ed.): *A Prague School Reader*. Georgetown 1964, 3–16.

28 Teun A. van DIJK (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press, 1985.

dást, illetve az attól való különbözést megnevezve a stílus alapjaként.²⁹ A regiszter összetett szempontrendszerű megközelítésének alapjait Halliday adta meg.³⁰ Itt csak jelezhetjük, hogy egy megnyilatkozás regiszterhez való tartozása több tényező mentén közelíthető meg egyszerre a pragmatika több összetevős szemléletének megfelelően (a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos; a helyzet mentén: informális, formális; az értékelés mentén: értékmegvonó, értéktelítő; az intézményes, hagyományozott nyelvi rétegek mentén, ahova a szépirodalom történeti stílusa is besorolható). E tényezők egyszerre hatnak az értelmezésben, aktuálisan, de tipikusan felismerhető módon.

A stílus mint megformáltság tehát különbözés és azonosság, megfelelés és meg nem felelés viszonyában funkcionál, mindig történik. A beszélő közösség, illetve annak egyes részei, egyénei számon tartják e rendszert, illetve részzeit, benne a kiemeltebb, privilegizáltabb típusokat. Az irodalmi mű megértése, befogadása mindig bekapcsolja a befogadó nyelvi-történeti meghatározottságát, azaz kilép az irodalom immanens világából. Az irodalmi diskurzus nem független más nyelvi kommunikációs terek diskurzusaitól, így azok regisztereitől és stilisztikai értékrendjétől sem.

Ha egy értelmezés elképzelt teljes lejegyzett változatát zenei partitúrához hasonlítjuk, melyben az értelmezés egyes összetevői külön szólamként jelennek meg egymás alatt (tehát egy időben), a szövegtani rétegzettségnek megfelelően, akkor a stílus mint nyelvi megformáltság olyan virtuéma, olyan lehetséges járulékos értelemösszetevő a jelentésképzésben, amely szöveg szinten is a jel jelölő oldalához kötődik,³¹ azaz kötődhet, amennyiben a befogadó felismeri e megformáltság helyét a példány-példány, típus-példány és típus-típus viszonyban. Mindez a beszélő, a szövegalkotó oldaláról a szöveghez köthető implikációkban jelenhet meg.³²

29 ENKVIST: *i. m.*

30 HALLIDAY: *i. m.*

31 Gerda RÖSSLER: *Konnotationen*. Wiesbaden 1979.

32 Vö. Ludwig K. PFEIFFER: *Produktive Labilität. Funktionen des Stilbegriffs*. In: GUMBRECHT-PFEIFFER (Hg.): *i. m.* 694.

Ezzel a következtetéssel visszajutottunk Humboldt gondolatához, talán kifejtettebb formában, hogy tudniillik a nyelv „szakadatlanul létrehozza önmagát”, s e létrehozás szabályai nem csupán grammatikailag vannak meghatározva egy viszonylag zárt rendszerben, hanem pragmatikailag, szociokulturálisan is egy viszonylag nyitott rendszerben. A stílust tehát a nyelv dialogikus szemléletével lehet megragadni, amelyben a beszélő közösség a dialógus, pontosabban a polilógus történéseiben, az egyén gyakorlati (hallgatólagos) tudásával viszonyrendszerként működte a nyelvi megformáltság értékrendjét.³³

33 A nyelv és a stílus dialogikus voltára az ismert hermeneutikai, irodalomelméleti szakirodalom (Gadamer, Jauß, Bahtyin stb.) mellett l. a nyelvről általában John DOE: *Speak into the Mirror. A Story of Linguistic Anthropology*. University Press of America 1988, a stílusról újabban a francia retorikai-logikai hagyománytól ellépve Gérard GENETTE: *Fiction and Diction*. Cornell 1993, 85–141.